4. Лук'яненко С.С. Метаморфози у словотвірному значенні (на матеріалі соціально-політичних інновацій / С.С. Лук'яненко // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови: зб. Наук. Праць. – К., 2008. – Вип. 5. – С. 249 – 253.
5. Стишов О.А. Динамічні процеси в лексико-семантичній системі та в словотворі української мови кінці ХХ ст. (на матеріалі мови засобів масової інформації): автореф. Дис…. Д-ра філол. Наук: 10.02.01 / Стишов Олександр Анатолійович; НАН України; Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні. – К., 2003. – 21 с.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

УМ – Україна молода
ГУ – Голос України
УП – Українська правда

The article is dedicated to the analysis of the derivative innovations in the Modern Ukrainian Language in the end of XX – beginning of XXI century.

Key-words: derivation, derivative formant, derivative type, derivative methods, neoformations.

Н. Ю. Ясакова

АКТУАЛІЗАЦІЯ ГРАМАТИЧНИХ ЗНАЧЕНЬ ПЕРСОНАЛЬНОСТІ В СЕМАНТИЦІ ТЕКСТУ

У статті з'ясовано роль категорії персональності у формуванні й функціонуванні тексту як особливої комунікативної одиниці, окреслено напрямки її вивчення в цьому аспекті.

Ключові слова: граматична категорія, персональність, текст, семантика, особа.

Для сучасного мовознавства характериним є вивчення граматичної системи мови з погляду функціональної специфіки різнорівневих одиниць з урахуванням активної ролі учасників мовної комунікації. Об'єктом дослідження лінгвістів виступають не статичні мовні одиниці, а мова як живий, динамічний організм, призначення й життєдіяльність якого зумовлює особливості його структури. Мовні факти вивчають у зіставленні з когнітивною діяльністю людини і сферою комунікації.

Категорія персональності, яка характеризує учасників позначуваної ситуації щодо учасників ситуації мовлення, має широкий спектр засобів мовного вираження і належить до предикативних актуалізаційних категорій. Персональний статус є важливою характеристикою суб'єкта речення, він пов'язаний з його структурною організацією і засвідчує уявлення носіїв мови про можливі способи інтерпретації ситуацій дійсності. Хоча можна говорити й про персональну характеристику об'єкта, провідним для організації речення виступає саме персональний статус суб'єкта.

Водночас категорія персональності відіграє особливу роль у процесі породження тексту. На думку О. Бондарка, «існують типи текстів і типи мовлення, які характеризуються певним «ключем персональності» (так само як і темпоральним та модальним ключем). <…> Отже, дослідження персональності може бути одним з елементів функціонального аналізу тексту» [14, 12].

Хоча персональність є однією з базових категорій у формуванні речення й тексту, вона досі не дістала повноцінного наукового потрактування в українському мовознавстві. Окремі аспекти відношення до особи висвітлювали у своїх працях К. Городенська, Т. Матвійчук, Л. Мацько, М. Мірченко, С. Єрмоленко, М. Плющ, Л. Погиба та інші, проте залишається невизначеним місце персональності серед інших граматичних категорій, не досліджені системно мовні засоби вираження персональної семантики. Реалізацію персональної семантики на рівні тексту вивчено тільки фрагментарно, переважно у зв'язку з вирішенням ширших проблем граматики, стилістики, лінгвістики тексту. Серед спеціальних праць можна назвати дисертаційне дослідження О. Китиці, присвячене описові засобів вираження категорії персональності сучасної української мови в аспекті репрезентації адресантно-адресатної ситуації в текстах публіцистики [5]. Сергій Єрмоленко у низці публікацій розглянув особливості вираження категорії персональності в поетичному мовленні [3].

На матеріалі російської мови питання вираження персональної семантики вивчали О. Бондарко, Т. Булигіна, В. Гак, В. Карасик, О. Падучева, Б. Успенський, І. Чаплигіна, О. Шмельов та інші. Визначенню ролі категорії персональності у формуванні тексту присвячені окремі дисертаційні дослідження. Проте й у російському мовознавстві відсутнє комплексне багатоаспектне дослідження категорії персональності й чимало питань залишаються нез'ясованими або дискусійними. Персональність ототожнюють з образом автора [13], адресованістю [16] тощо.

Мета нашого дослідження – з'ясувати роль категорії персональності у формуванні семантики тексту та окреслити напрямки її вивчення в цьому аспекті.

Дослідження тексту як складного лінгвістичного явища може здійснюватися на різних рівнях. Сьогодні актуальним є розгляд тексту з урахуванням його комунікативної природи, що дозволяє по-новому трактувати одиниці й категорії мови в цілому. За словами Є. Сидорова, «оскільки саме текст є не тільки максимальною одиницею функціонування мови в комунікації, але й єдиною самостійною мовленнєвою цілісністю, в складі якої тільки й реалізуються актуально одиниці, категорії та правила мови як системи, науковий опис мови з урахуванням її вживання, зокрема її лексики, граматики, стилістичних тропів і фігур, не може обійтися без аналізу тексту» [12, 146].

Повноцінне вивчення семантики тексту можливе у тому разі, коли його розглядати у системі мовленнєвої комунікації й ураховувати низку факторів, що впливають на його створення й функціонування. На думку О. Бондарка, мовленнєвий смисл висловлювання і цілісного тексту – це та інформація, яка передається мовцем (тим, хто пише) і сприймається слухачем (читачем) на основі змісту, який виражається мовними засобами. Джерелами мовленнєвого смислу дослідник вважає: 1) мовний зміст тексту, 2) контекстуальну інформацію, 3) ситуативну інформацію, 4) енциклопедичну інформацію, 5) всі прагматичні елементи дискурсу, істотні для смилового змісту, який передається і сприймається [2, 4].

О. Кубрякова, з'ясовуючи сутність таких рис тексту, як самодостатність, орієнтованість на певного адресата, інтенційність, зв'язок з дискурсом, вказує, що послідовні й пов'язані між собою речення і надфразові одиниці тексту створюють семіотичний простір, отже «текст може бути охарактеризований як складний або навіть надскладний знак» [6, 79]. На її думку, сьогодні під час аналізу тексту перевагу слід надавати дискурсивному аналізові, за якого семантичний простір розглядається у зв'язку з умовами його створення, метою і завданнями певного тексту, аналогічними до нього текстами. За словами О. Кубрякової, «текст існує як джерело випромінювання, як джерело збудження в нашій свідомості численних асоціацій і когнітивних структур (від простих фреймів до більш складних ментальних просторів і можливих світів)» [6, 80].

Ураховуючи комунікативну природу тексту, Є. Сидоров формулює таке його визначення: «текст – це необхідна предметно-знакова ланка акту мовленнєвої комунікації, яка є об'єднаною моделлю комунікативних діяльностей учасників мовленнєвої комунікації» [12, 151]. О. Селіванова визначає текст як цілісну семіотичну форму лінгвопсихоментальної діяльності мовця, концептуально та структурно інтегровану, що служить прагматичним посередником комунікації й діалогічно вбудована до семіотичного універсуму культури [10, 599–600]. За потрактування тексту як особливого компонента комунікації особливо важливим є вивчення актуалізаційних категорій речення у зв'язку з такими категорійними ознаками тексту, як орієнтованість на певного адресата, інтенційність, зв'язок з дискурсом. Водночас дослідження функціонування граматичних категорій на рівні тексту повинно враховувати надскладну, багатошарову природу цього лінгвістичного явища. Категорійна семантика, очевидно, по-різному виявляється на кожному з рівнів, а для мовних одиниць, що її репрезентують, характерною є специфічна багатофункціональність.

Вивчення закономірностей актуалізації граматичних значень персональності в семантиці тексту є необхідним компонентом його повноцінного дослідження, особливо з огляду на комунікативну природу останнього. Саме категорія персональності характеризує співвідношення між учасниками комунікації та учасниками позначуваної ситуації. На рівні тексту з'ясування специфіки вираження й функціонування персональних значень є особливо складним, оскільки кожному висловлюванню властиві власні персональні характеристики, які взаємодіючи породжують загальний персональний план тексту, водночас семантика речення модифікується відповідно до загальної семантики тексту, екстралінгвальних умов спілкування, інтенцій та стратегій автора. Як слушно зауважив О. Бондарко, «персональність висловлювання і персональність тексту – характеристики, які перебувають у відношеннях взаємного зв'язку» [14, 12]. Учений зазначає, що «функціональна спрямованість цілісного тексту – оповіді, інструкції, наказу, опису постійних закономірностей і відношень – визначає ймовірні закономірності вибору категоріальних характеристик окремих висловлювань, врешті-решт – вибору тих чи тих форм способу, часу, особи тощо. Формуються «категоріальні домінанти тексту» – домінанти реальності чи імперативу, наративного часового плану чи плану абстрактного теперішнього, домінанти 1-ої чи 3-ої особи тощо» [2, 9].

Встановлення ролі категорії персональності у формуванні й функціонуванні тексту як особливої комунікативної одиниці вимагає вирішення ширшого питання про реалізацію інтенційності на рівні граматики. О. Бондарко розглядає інтенційність щодо граматичних категорій слова як «зв'язок семантичних функцій граматичних форм з намірами мовця, з комунікативними завданнями мовленнєвомисленнєвої діяльності, здатність змісту, вираженого цією формою, бути одним з актуальних елементів мовленнєвого смислу» [1, 29]. До найбільш інтенційних учений відносить категорії модальності, темпоральності, часової локалізованості та персональності [1, 33]. Інтенційні потенції цих категорій можуть реалізовуватися різною мірою. Інтенційність певної граматичної форми виявляється за смислової актуалізації відповідної семантики. Неінтенційніть, за словами О. Бондарка, «характеризує функції, які не беруть участі в реалізації намірів мовця і не є актуальними елементами смислу висловлювання (хоча й залучаються в механізм його породження внаслідок облігаторності внітрішньомовних правил)» [1, 30]. Учений розрізняє й випадки слабкої інтенційності, коли категорія, в принципі здатна до інтенційної реалізації, в певному висловлюванні опиняється за межами «інтенційної домінанти», поступається цією роллю іншій категорії [1, 34].

Дослідження особливостей реалізації категорійної семантики персональності, як і інших граматичних значень, повинно здійснюватися на матеріалі текстів різного функціонального спрямування, що дозволить встановити природу цієї категорії, її роль у породженні мовлення, творенні тексту, формуванні мовної картини світу.

Чи не найскладнішим є аналіз персональних значень у художньому тексті, оскільки вони реалізуються в кількох площинах: внутрішньотекстовій, де мовець ототожнюється з оповідачем (розповідачем, ліричним героєм), та зовнішній, де встановлюються співвідношення автор-творець – читач – зображуване. Особливі функції смислової актуалізації граматичних значень у художніх текстах привертають увагу і лінгвістів, і літературознавців. Залучення елементів функціонального аналізу граматичних форм особи у структурі художнього тексту спостерігаємо в наратології (теорії розповіді), яка встановлює модель нарації та образ наратора. Диференціюють різні типи нараторів (гетеродієгетичний та гомодієгетичний), наративних ситуацій (першоособова, нейтральна або персонажна, третьоособова). Проте, як зазначає М. Ткачук, індивідуальні наративні стратегії українських митців, на жаль, майже не досліджені. Таке вивчення, на думку відомого українського літературознавця, варто здійснити за допомогою наратологічної структурно-функціональної інтерпретації текстів [15, 17]. Отже, результати лінгвістичний аналізу художнього тексту з погляду актуалізації персональної семантики знайдуть своє застосування і в працях з літературознавства, зокрема сприятимуть осягненню особливостей наративних стратегій українських майстрів слова.

Смислова актуалізація граматичних значень притаманна, очевидно, не всім художнім текстам, проте її наявність свідчить про майстерність митця, досконале володіння мовою, коли всі рівні організації тексту взаємодіють, посилюючи загальне враження. Яскравим прикладом свідомої актуалізації персональних значень у художньому тексті є етюд М. Коцюбинського «Цвіт яблуні», в якому передаються переживання батька-художника через хворобу й смерть дитини. Весь текст невеликого етюду насичений займенниками першої особи. З цього займенника в позиції підмета починається текст. Оповідь у тексті не просто ведеться від першої особи. Я-суб'єкт, який часто починає речення, повторюється своєрідним рефреном через увесь текст. Нерідко цей займенник уживається так у кількох реченнях поспіль, незважаючи на те, що семантично є відверто надлишковим (належність дії до першої особи виражається й контекстом, формою присудка), наприклад: *Куди мені втекти од того свисту, де мені подітися? Я не маю вже сили слухати його… А тим часом я цілком певний, що я не вийду з сеї хати, бо я н е м о ж у н е с л у х а т и й о г о. Він мене приковує. Поки я чую його, я знаю, що моя дитина ще жива. І я ходжу і мучусь, і в мене всі жилки болять од того свисту…* (М. Коцюбинський). Тоді, коли займенник першої особи не виступає підметом, він наявний у непрямих відмінках, чітко вербалізуючи, що суб'єктом дії, стану є мовець. Усе, що зображується, є частиною його світу, джерелом його переживань. Характерною є й велика кількість присвійних займенників першої особи, які також повторюються навіть у межах одного речення, наприклад: *За чорними вікнами лежить світ, затоплений ніччю, а моя хата здається мені каютою корабля, що пливе десь у невідомому чорному морі разом зо мною, з моєю тугою і моїм жахом* (М. Коцюбинський).

Панування Я-суб'єкта в тексті етюду суттєво порушується лише декілька разів, і ці відступи від загальної персональної тональності викладу набувають особливого смислового навантаження. Початок тексту, як уже зазначалося, є різким, напруженим, сповненим суб'єктивних переживань мовця, що

підкреслює велика кількість речень із Я-суб'єктом, присвійними займенниками першої особи. Кількість займенників першої особи зменшується, коли госторота переживань послаблюється. Герой етюду відволікається від них, обмірковуючи текст розпочатого роману. Ці роздуми цілком складаються з речень, де суб'єктом є третя особа, у них взагалі немає займенників першої чи другої особи. Проте далі напруження різко зростає. Відсторонена оповідь від третьої особи уривається, і герой поринає у власні переживання – знову текст насичується займенниками першої особи.

Вдруге персональна семантика зазнає змін, коли автор через ліричного героя звертається до читача, уживає речення, де суб'єктом є друга особа. Проте ці речення мають відтінок узагальнено-особового значення, а отже, мовець є одним із суб'єктів дії: *Коли ви в горі, коли ви щохвилини сподіваєтесь якогось лиха і душа ваша напружена, мов струна на струменті, раджу вам зупинити годинники. Якщо ви стежите за ними, вони без кінця продовжують ваші муки. Коли ж забуваєте за них, вони нагадують про себе, як цегла, що падає на голову* (М. Коцюбинський). Далі перша особа знову набуває смислової актуалізації. Хоча вживаються речення не тільки із Я-суб'єктом, Я-об'єктом, присвійними займенниками першої особи, їх багато у порівнянні з іншими структурами; крім того, такі речення є особливо помітними з огляду на те, що перша особа вже сприймається як провідна в організації тексту. Тільки наприкінці етюду автор різко й ненадовго змінює персональну віднесеність суб'єкта дії, стану. Побачивши мертву дитину на столі, оповідач ніби вивертається за межі своєрідного Я-простору. Він звертається до доньки, у центрі опиняється друга особа (займенник **ти** повторюється кілька разів, уживається звертання): *То ти тут лежиш, моя маленька! Якою ж ти великою стала, як ти виросла зразу, наче тобі не три роки, а цілих шість…* (М. Коцюбинський). **Ти** звучить підкреслено трагічно, адже для другої особи характерним є те, що вона виступає потенційним мовцем, а донька вже не може відповісти батькові. Ці слова контрастують з попереднім і наступним контекстом. Автор різко обриває попередню фразу, акцентує речення із Ти-суб'єктом, виділяючи їх в окремий абзац, що підкреслює гостроту та болісність почуттів батька. Наступний абзац знову починається з **я**, болісне **ти** щодо доньки замінюється третьою особою: *Я обкладаю її цвітом яблуні зі всіх боків, засипаючи тими квітками, такими ніжними, такими чистими, як моя дитина* (М. Коцюбинський). Останнє речення етюду, подане в окремому абзаці, схоже на останній акорд музичного твору. У ньому актуалізовані персональні значення першої і другої особи поєднуються: *Моя мила донечко, ти не гніваєшся на мене?* (М. Коцюбинський).

Як бачимо, смислова актуалізація семантики персональності в тексті етюду «Цвіт яблуні» допомагає створити особливу імпресіоністичну вишуканість, образність, глибокий психологізм, характерні для творів М. Коцюбинського.

Не завжди персональна семантика є концептуально важливою для сприйняття всього твору, вона може відступати на другий план, сприйматися як нейтральна, неактуалізована. Особливе смислове навантаження можуть мати особові фоми, які не формують загальний персональний план тексту, проте беруть участь у вираженні специфічних, важливих для усвідомлення змісту смислів.

Загалом вивчення ролі персональної семантики в організації художніх текстів різного характеру виявить не тільки риси індивідуальної манери письма українських митців слова, літературних напрямів, але й закономірності організації речення й тексту, особливості мовної картини світу українців.

З погляду вираження й функціонування персональної семантики актуальним є вивчення текстів й іншого функціонального спрямування. Наприклад, цікаві закономірності виявить і детальний лінгвістичний аналіз текстів документів з огляду на особливу соціальну функцію останніх.

Текст виступає одним із компонентів мовленнєвої комунікації, отже, відбиває специфіку останньої, притаманні їй процеси соціальної взаємодії індивідів і колективів. Текст документа є частиною соціальної комунікації автора документа та його інтерпретатора, виконавця. Одним із засобів вираження соціального статусу комунікантів та особливостей соціальної взаємодії в межах офіційно-ділового дискурсу є персональна віднесеність суб'єктів висловлювань, які формують текст документа. При цьому персональний статус висловлювань, що складають текст документа, та й у цілому всього тексту є стандартними, відбиваючи типові риси комунікативних ситуацій, що властиві офіційно-діловому дискурсові.

Для багатьох типів документів характерним є те, що суб'єкт висловлювання співвідноситься з першою особою. Я-суб'єкт властивий, зокрема, більшості висловлювань у текстах автобіографії, заяви, пропозиції, скарги, запрошення, доручення, розписки. Така персональна віднесеність суб'єкта у текстах цих документів зумовлена їх призначенням, необхідністю чіткої ідентифікації автора тексту. Слід

підкреслити, що Я-суб'єкт виступає найбільш визначеним, індивідуалізованим. Саме у формі першої особи деякі предикати виявляють специфічне перформативне значення: висловлювання є не описом дії, як звичайно, а реалізацією самої дії, яка позначається дієсловом. Обов'язковим елементом деяких із названих документів є саме перформатив: *прошу* (у заяві), *уповноважую, доручаю* (в дорученні), *запрошуємо* (у запрошенні), *повідомляємо, підтверджуємо, нагадуємо* (у службових листах) тощо. Як бачимо, ці документи є юридичним засвідченням комунікативної дії, відображають соціальну ситуацію, де суб'єкт вимагає найчіткішої ідентифікації, яка досягається через його співвіднесення з мовцем.

Я-суб'єкт у мовленні переважно не вимагає додаткових уточнень, дуже рідко супроводжується означеннями, поте письмовий характер документа, віддаленість у просторі й часі комунікантів зумовлюють обов'язкову наявність прикладкового компонента у деяких документах (автобіографії, дорученні, розписці). Загалом перша особа у тексті документа обов'язково уточнюється за допомогою третьої особи – іменника, що позначає посаду, ім'я автора документа. Низці документів (характеристики, постанови, ухвали, договору тощо) властиве вживання тільки третьої особи. А от друга особа вживається в офіційно-ділових текстах дуже рідко.

Дослідження функціонування граматичних категорій є необхідним компонентом вивчення семантики тексту. Його необхідно здійснювати з урахуванням комунікативної природи, надскладної, багатошарової семіотичної структури цього лінгвістичного явища. Актуальним є встановлення закономірностей актуалізації в семантиці тексту граматичних значень персональності. Можна говорити про загальну персональну віднесеність тексту (певну персональну тональність), персональну домінанту (семантично акцентоване персональне значення), окремі семантично й стилістично вмотивовані вживання граматичних форм особи. Хоча смислова актуалізація персональної семантики може бути властива текстам різного функціонального спрямування, найяскравіше вона виявляється в художніх текстах. Її дослідження виявить не тільки особливості стилю та художнього мислення окремих письменників і поетів, але й загальні закономірності функціонування мовних одиниць і категорій у тексті, а також важливі риси мовної картини світу українців.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондарко А. В. К проблеме интенциональности в грамматике (На материале русского языка) / А. В. Бондарко // Вопросы языкознания. – 1994. – № 2. – С. 29–42.
2. Бондарко А. В. Лингвистика текста в системе функциональной грамматики // Текст. Структура и семантика. – Т. 1. – М., 2001. – С. 4–13.
3. Єрмоленко С. Обернення особових пресупозицій як явище художнього мовлення / Сергій Єрмоленко // Стил. – Београд – Бањалука. – Кн. 3. – С. 327–338.
4. Єрмоленко С. Я. Синтаксис і стилістична семантика / С. Я. Єрмоленко. – К.: Наукова думка, 1982.– 207 с.
5. Китиця О. В. Категорія персональності та засоби її вираження в публіцистичному стилі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. Філол. Наук : спец.10.02.01 «Українська мова» / О. В. Китиця. – Дніпропетровськ, 2001. – 19 с.
6. Кубрякова Е. С. О тексте и критериях его определения // Текст. Структура и семантика. Т. 1. – М., 2001. – С. 72-81.
7. Матвійчук Т. П. Займенникова реалізація текстових категорій: автореф дис. на здобуття ступеня канд. Філол. Наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Т. П. Матвійчук. – К., 2010. – 21 с.
8. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій / М. В. Мірченко. – Луцьк: „Вежа", 2001. – 340 с.
9. Падучева Е.В. Говорящий: субъект речи и субъект сознания // Логический анализ языка. Культурные концепты. – М.: Наука, 1991. – С. 164 – 168.
10. Селіванова Олена. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716 с.
11. Серебрянская Н. А. Статус дейктических проекций в художественном тексте / Н. А. Серебрянская // Вестник ВГУ. Серия "Лингвистика и межкультурная коммуникация". – 2005. – № 1. – С.24–27.
12. Сидоров Е. В. Онтология дискурса / Е. В. Сидоров. – Изд. 2-е. – М.: Кижный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. – 232 с.
13. Стратийчук Е. Ю. Персональность как текстообразующая категория художественного текста (на материале русского и английского языков) : автореф. дис. на соискание науч. Степени канд. Филол. наук : спец. 10.02.19 «Теория языка» / Е. Ю. Стратийчук. – Ростов-на-Дону, 2006. – 23 с.
14. Теория функциональной грамматики. Персональность. Залоговость. / [Бондарко А.В., Булыгина Т.В., Вахтин Н.Б. и др.]. – СПб.: «Наука» С.-Петербургское отделение»,1991. – 670 с.
15. Ткачук М. П. Наративні моделі українського письменства / М. П. Ткачук. – Тернопіль: ТНПУ, Медобори, 2007. – 464 с.
16. Чаплыгина И. Д. Средства адресованности: Ты категория в современном русском языке: [монография] / И. Д. Чаплыгина. – М.: МПУ, 2001. – 270 с.

The article determines the role of the category of personality in forming text and it's functioning considering text as special communicative unit. Ways of studying this category are outlined.

Key words: grammatical category, personality, text, semantics, person.